

Mehriban Zeynal qızı Hacizadə¹¹²

DİL VƏ TƏFƏKKÜR

Dil – mühüm ünsiyyət vasitəsidir. Dil – düşüncələrimizin ifadə formasıdır. Biz gördüklərimizi, düşündüklərimizi ünsiyyət prosesində nitqimizlə ifadə edirik.

Dil və nitq, dil və təfəkkür anlayışları dilçilikdə öz əksini çox geniş formada tapmışdır.

Dil – ünsiyyət vasitəsi olmaqla yanaşı insanların düşünmə vasitəsi, təfəkkürün ifadə olunma alətidir (1, s.81).

Bəs təfəkkür nədir? Təfəkkür – maddi aləmin cisim və hadisələri arasındakı əlaqə və münasibətlərin insan beynində məqsədə yönəlmiş, ümumiləşmiş və vasitəli inikasından ibarət psixi prosesdir.

Dil və təfəkkür bir-birilə sıx əlaqədardır. Dil – təfəkkürün mövcud olması üçün əsasdır.

Dil fikrin ifadə aləti kimi təzahür etdiyinə görə beyinin fəaliyyəti ilə bağlı olan təfəkkürlə sıx əlaqədardır. Dilin başlıca səciyyəvi əlaməti ondan ibarətdir ki, o, bir neçə ilin, yaxud müəyyən bir dövrün məhsulu deyil, bir çox əsrlər boyu yaranır və inkişaf prosesi keçərək daha da formalaşır, zənginləşir (2, s.9).

Dil – ictimai hadisədir və cəmiyyətlə sıx bağlıdır. Dil cəmiyyətdə yaranır. Cəmiyyət mənsub olduğu dili yaşadır, inkişaf etdirir. Cəmiyyətsiz dil, dilsiz cəmiyyət mövcud ola bilməz. İnsanların ünsiyyət saxlaması üçün kollektiv şəkildə, toplum halında yaşamaları mühüm şərtidir. Bu isə cəmiyyət deməkdir (7, s.1).

Nəzərə almaq lazımdır ki, dil yeganə ünsiyyət vasitəsi deyildir. İnsanlar arasında mövcud olan digər ünsiyyət vasitələri də var. Məsələn, *him-cim, əl-hərəkət “dili”, jestlər* və s.

Bunların köməyi ilə insanlar öz düşüncələrini, hiss etdiklərini bir-birinə başa sala bilirlər. Bunlar emosional ünsiyyət vasitəsi hesab edilir (1, s.76).

Dil – ictimai hadisə olsa da, digər ictimai hadisələrdən onunla fərqlənir ki, o heç bir halda ümumbəşəri olmayıb, daim milli səciyyə daşıyır. Hazırda yer üzündə 3000-ə yaxın dil vardır. Dillərin bir qismi sayca çox böyük xalqlara, bəzən də sayı bir neçə yüz olan kiçik etnik qruplara mənsub olur.

Dil və təfəkkür, söz və məfhum – dilçilik elmi üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Söz dilə, məfhum isə təfəkkürə aid bir anlayışdır. Sözlə dilçilik elmi, məfhumla məntiq məşğul olur. Dil ilə təfəkkürün qırılmaz əlaqəsi özünü söz ilə məfhum arasında da göstərir (1, s.84).

Dil və təfəkkür probleminin konkret məsələlərindən biri də hökm və cümlə məsələsidir.

Hökm məntiqi kateqoriya olub fikrin formalarından biridir. Hökm bir qayda olaraq, subyekt-predikat strukturuna malik olur, yəni o, əşya və ya hadisədə müəyyən əlamət, xüsusiyyət və s. olub-olmamasını bildirir. Hökm özündə həmişə müəyyən bir məlumat əks etdirir (1, s.87).

Məfhum və söz arasında olduğu kimi, hökm ilə cümlə arasında da müəyyən fərqlər vardır:

1. Bütün hökmlər cümlə olmadan mövcud ola bilmir, lakin, hökm ifadə etməyən cümlələr mövcuddur. Məsələn, sual və nida cümlələri hökm bildirmir.

2. Hökm ümumbəşəri səciyyə, cümlə isə milli səciyyə daşıyır. Məsələn,

O, çox səxavətlidir.

Она очень великодушная.

She is very generous.

Bu cümlələr müxtəlif səslənməyə ifadə formalarına malikdirlər, lakin hamısı eyni bir hökmü ifadə edir.

3. Hökm üç ünsürdən ibarətdir: subyekt, predikat, bağlama.

4. Bir cümlədə bir neçə hökm ifadə edilə bilər. Məsələn,

1. *John doesn't study well.*

2. *Everyone studies well.*

Lakin bu fərqlər fikrin forması olan hökmlə dilin forması olan cümlə arasındakı qarşılıqlı əlaqəni heç də inkar etmir. Bu əlaqə dillə təfəkkürün qırılmaz vəhdətinə əsaslanır.

Dil və təfəkkür problemi fəlsəfinin əsas məsələsi ilə sıx bağlıdır. Bu əsas məsələnin həllində filosofların fikir ayrılığı, onların 2 əks qütbə toplanması şüur və nitq, dil və təfəkkür probleminə münasibətdə də özünü göstərir. Belə ki, bu problem və bununla bağlı bir çox məsələlər filosofların kəskin mübahisələrinə səbəb olmuşdur. Onların bir qismi dil və təfəkkürü eyniləşdirir, digər bir qismi isə onları ayırırlar. Birincilərin fikrincə zəka dildir. İkincilər isə təfəkkürün dildən ayrı fəaliyyət göstərdiyini və dilin məhz təfəkkürün məhsulu olduğunu söyləyirlər.

Mövcud fikrə görə, “*Təfəkkürsüz dil mövcud ola bilməz. Eynilə, dil olmadan təfəkkür də, fikir də mövcud ola bilməz... Şüurla nitqin, fikirlə dilin ayrılmaz vəhdətdə olması o demək deyildir ki, bunlar bir-birinin eynidir. Şüur və fikirlə söz arasındakı fərq ondan ibarətdir ki, şüur obyektiv gerçəkliyi əks etdirir, dil isə həmin gerçəkliyi və fikri ifadə edir*” (4).

Dil və təfəkkür, ilk baxışda, ayrı-ayrı hadisələr kimi görünür. Belə ki, dil insanlar tərəfindən həssaslıqla dərk edilən səslər şəklində çıxış edir. Bu, dilin maddi təbiətinin təzahürüdür. Təfəkkür isə, əksinə olaraq, ruhi hadisə kimi çıxış edir; onu biz bilavasitə dərk edə bilmirik.

Dil və təfəkkürə ümumi və səthi mənada yanaşmaq doğru deyildir. Hər iki anlayışı daha yaxından öyrəndikdə görürük ki, onların müqayisəsi nisbi xarakter daşıyır.

Belə məlum olur ki, dil və təfəkkürün bir-birinə münasibətini materialist və idealist münasibətlər kimi fəlsəfinin əsas məsələsi fonunda öyrənmək olmaz. Dillə təfəkkürü qarşı-qarşıya qoymaq olmaz.

Dil və təfəkkürün bəzi məsələlərinə toxunmaq zəruri hesab edilir.

Təfəkkür maddi aləmin beynimizdə inikasındadır. Obyektiv aləm, onun əlaqə və münasibətləri təfəkkürün vahid məzmununu təşkil edir. Belə ki, təfəkkür... ayrı-ayrı düşüncələrin ümumi formada olmasıdır. Təfəkkürün fəaliyyəti yalnız insana məxsus olub ictimai həyatın məhsuludur. O, cəmiyyətlə bir yaranıb, bir inkişaf edir. Onun fəaliyyəti insanların ictimai münasibətlərinin inkişafı və onların arasında ünsiyyətin tələb olunması ilə

¹¹² *Azərbaycan Dillər Universiteti*

DİL VƏ ƏDƏBİYYAT.

müəyyənləşir. İnsan xarici aləmlə bağlıdır. O, hiss üzvləri vasitəsi ilə bu aləmdəki əşyaları, hadisələri duyur və eks etdirir. Lakin hadisələrin daxili aləminin, onların inkişaf qanunauyğunluqlarının dərk olunması üçün yalnız hiss üzvləri kifayət deyildir. Çünki bu zaman hadisələr haqqında yalnız təsəvvür əmələ gəlir ki, bu da hadisələr haqqında ümumiləşdirmə yaratmağa imkan vermir. *“İnsan yalnız abstrakt təfəkkür, məntiqi idrak pilləsinə qalxmaqla hadisələrin əsas və mühüm cəhətlərini ümumiləşdirir və məfhum əmələ gətirir”* (4).

Dil və təfəkkür bir-birindən ayrı mövcud olmur. Onlar vəhdət təşkil edirlər. İ. Disgenə görə, *“onların (dil və təfəkkürün) vəhdətini rəssamla fırçanın əlaqəsinə bənzətmək olar”*. Belə ki, təfəkkür də rəssam kimi aləmin inikasını verir, dil isə hadisələrin əksini yaradan fırça rolunu oynayır (4).

Dillə təfəkkürün vəhdəti, hər şeydən əvvəl, fikrin bilavasitə gerçəkliyi olmasındadır. Lakin, dil və təfəkkür eyni deyildir. V.Z. Panfilovun bu barədə söylədiyi fikir maraqlıdır: *“Həm məntiqi quruluşu, həm də psixoloji qanunauyğunluqları ilə ümumbəşəri xarakter daşıyan təfəkkür bir-birindən təkcə fonetik baxımdan deyil, qrammatik quruluşuna, dil vahidlərinin xarakterinə və leksik məna sistemində görə kəskin fərqlənən müxtəlif tipli dillərlə ifadə olunur... Əgər dilin təfəkkürdən asılılığı mövcud olsa idi, onda müasir xalqların təfəkkürlərinin məntiqi quruluşunun ümumiliyi müqabilində onların dilləri də ümumi quruluşa malik olmalı və sözün mənası sahəsində fərq olmamalıdır”* (4).

İnsan təfəkkürü ümumbəşəri səciyyəyə malik olduğu halda, dil milli xarakter daşıyır. Buna görə də müxtəlif xalqların təfəkküründə eyni şəkildə formalaşan məfhum ayrı-ayrı dillərdə müxtəlif səs kompleksləri ilə ifadə olunur.

Dil toxunulmaz, milli mənsubiyyətli əvəzsiz, müqəddəs bir nemətdir. Dil milli sərvətdir. Hər birimiz dil vasitəsilə fikrimizi dolğun verir, maddi-mənəvi, ən ümdə isə milli ehtiyaclarımızı çatdırmaqla bilirik (3, s.72).

Çox vaxt dilçilik ədəbiyyatında dilin yalnız iki funksiyası olduğu göstərilir: kommunikativ funksiya və ekspressiv funksiya. Dilin ekspressiv funksiyası onun məlumatı (informasiyanı) ifadə etmək, nəql etmək və müsahibə (dinləyənlə) təsir funksiyasıdır. *“Dilin fikri təəssüm etdirməsi onun ekspressiv vəziyyəti adlanır”*. Ekspressiv funksiya dilin ifadə funksiyasıdır. Dilin ekspressiv funksiyası təkcə fikrin ifadəsi ilə məhdudlaşmır, insan emosiyasının dildə ifadə edilməsi də dilin bu funksiyasına daxildir. Bəzi dilçilər ekspressiv funksiyayı dilin əsas funksiyası hesab edirlər. Məsələn, K. Fosslerin fikrincə, dilin kommunikativ funksiyasının insan həyatında o qədər böyük rolu yoxdur. O, dilin ekspressiv funksiyasına böyük əhəmiyyət verir və onun öyrənilməsinə dilçiliyin əsas vəzifəsi hesab edir. V.A. Avrorin yazırdı: *“Həqiqətdə dilin kommunikativ və ekspressiv funksiyaları bir medalın iki üzünü kimidir. Onların hər biri məlum müstəqilliyə malikdir, lakin onları (birini digərindən) ayırmaq qeyri-mümkündür. Dilin bu iki funksiyası zəruri surətdə bir-birini şərtləndirir, sosial əhəmiyyətinə görə isə üstünlük kommunikativ funksiyanın tərəfindədir”* (6, s.34-35).

Dünyanı dilsiz təsəvvür etsək o anlayışsız, mədəniyyətsiz olardı. İnsan – onlar arasında rabitə rolunu oynayır. Dil insanın fikirləşdiyi, qavradığı və yadda saxladığı şeylərə təsir edir. Müvafiq olaraq təlim insanın sözlü (fikri) gücünü artırmaq məqsədi daşıyır. Lakin, fikri proseslər əksər hallarda sözsüz baş verir. Dilin təfəkkürə təsiri psixologiyada çox mübahisəli məsələdir. Dilçi B. Uorf təsdiq etmək istəyirdi ki, dil təfəkkür üsulunu müəyyən edir. Uorfun linqvistik nisbilik nəzəriyyəsinə görə müxtəlif dillər gerçəkliyi müxtəlif cür qavramağa gətirib çıxarır. *“Dil özü insanın əsas ideyasını formalaşdırır”* (5).

Dili öyrənməklə mədəniyyət haqqında çox şey öyrənmək olur. Dili itirməklə dilə bağlı olan təfəkkürü də itiririk.

Dilin təfəkkürə təsir etməsi qabiliyyəti söz ehtiyatının artırılması hesabına təhsilin əsas hissəsi üçün mühüm rol oynayır (5).

Dilin fikri formalaşdırmaq və ya ifadə etmək vasitəsi kimi qiymətləndirilməsi dilin idraki fəaliyyəti ilə bağlıdır. Dil ünsiyyət prosesində fikrin ifadə vasitəsi kimi həm də qarşılıqlı anlama üçün vasitədir. Dilin fikri ifadə etmək, ünsiyyəti yaratmaq, inikas vasitəsi, ətrafda baş verən hadisələrin əlamət və xassələrini əks etdirmək keyfiyyəti vardır (5).

Təfəkkür – reallığı onun münasibət və əlaqələrində onun çoxobrazlı vasitəli tərəfləri ilə birlikdə əks etdirir. Təfəkkürün əsas məqsədi cisim və hadisələr arasında münasibət və əlaqələrin açılmasına yönəlib. Təfəkkür – fikrin hərəkətidir ki, əlaqələrin açılmasına xidmət edir, təkdən ümumiyyə, ümumidən təkə və oradan da xüsusiyyə doğru gedir. Təfəkkür əlaqə, münasibətlərin vasitəli kəşfinə əsaslanır və real aləmin ümumiləşmiş dərkidir. Təfəkkür vasitəsilə insan dünyanı dərk edir, ona təsir edərək dəyişdirir.

Ədəbiyyat

1. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı, 2006.
2. Bayramov A., Z.Məhərrəmov. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. “Ulu”, Bakı, 2015.
3. Əlizadə F. Dil norması və cəmiyyətimiz. “Təhsil”, yanvar 2018.
4. Mirzəliyeva M. Dil və təfəkkür fəlsəfi problem kimi.
5. kayzen.az.>blog> Dil və nitqin təfəkkürlə əlaqəsi, 2017.
6. www.achiq.info>anadil. Dil, cəmiyyət, şüur.
7. linqvist.blogspot.com. Dil və nitq problemi, 2015.

Açar sözlər: dil, təfəkkür, ünsiyyət, düşüncə, ictimai hadisə, psixi proses

Key words: language, mentality, communication, meditation, social event, the mental process

Ключевые слова: язык, мышление, коммуникация, размышления, социальная события, психический процесс

Language and mentality

Language is the most important means of communication. Language is the expression of the idea. Language and thinking complement each other. Language is the basis for thinking. Language is closely related to thinking.

Thought is universal and language is national. Language has social character. Language is formed in society and develops in society.

Thought is a reflection of our material world. The unity of language and thinking, first of all, is the fact that the idea is right.

Язык и мышление

Резюме

Язык – это самый важный способ общения. Язык – это выражение идеи. Язык и мышление дополняют друг друга. Язык является основой для мышления. Язык тесно связан с мышлением. Мысль универсальна, а язык является национальным. Язык имеет социальный характер. Язык возникает и развивается в обществе. Мысль – это отражение нашего материального мира.

Единства языка и мышления, в первую очередь, заключается в том, что идея правильная.